

יחסו של ר' יעקב כולי אל השבתאות

לואיס לנדאו

ראשון המחברים של 'מעם לועז'¹ — הנחשב לגולת-הכותרת של היצירה הספרותית בלאדינו — היה ר' יעקב כולי (תמ"ט בערך — תצ"ב, 1689-1732).² הוא ביקש לחבר ילקוט עממי בלאדינו של הספרות המסורתית לדורותיה, החל במשנה וכלה בספרות דורו, ערוך על-פי סדר הפסוקים במקרא, אולם לא זכה לסיים את מפעלו. מחברים אחרים השלימו את הספר, שזכה מיד עם הופעתו לפופולאריות מרובה.³

התעלמות מהשבתאות ואזכור אישים וכתבים שבתאיים

ר"י כולי חי בתורכייה בדור המשבר השבתאי — בימיו עדיין פעלו חוגים שבתאיים, שטיפחו את האמונה בשוכו של שבתי צבי — ואף-על-פי-כן, עדיין לא נחקרה שאלת יחסו לתנועה זאת. ש' ירושלמי (קרויזר), מתרגמו של 'מעם לועז' לעברית, הניח במבואו לפרשיות בראשית-וירא, כי ר"י כולי התנגד לשבתאות וכי הוא 'ראה צורך ללמד תורה את בני העם ולהרחיקם מן התועים ולחזק את אמונתם בגאולה האמיתית, ולקח על עצמו את התפקיד הגדול הזה לחבר את הספר מעם לועז על תורה נביאים וכתובים'.⁴ מכל מקום, שבתי צבי אינו נזכר לכל אורך החיבור 'מעם לועז', אף שהגאולה לעתיד לבוא היא אחד הנושאים המרכזיים בספר. אמנם מצא ר"י כולי לנכון לגנות לא-אחת את הקראים,⁵ אולם גזר אלם על עצמו בעניין שבתי צבי. נגיעתו היחידה בעניין הקשור לשבתאות מצויה בנספח, שכתב לספר שהוא ערך, 'עזרת

1 מאמר זה מבוסס על פרק מעבודת-מחקר, שכתבתי בהדרכת פרופ' דב נוי וד"ר יששכר בן-עמי. תודתי נתונה לפרופ' ג' שלום ז"ל, וייבדלו לחיים פרופ' י' תשבי, פרופ' מ' בניהו וד"ר י' ברנאי, שהואילו להעיר הערות חשובות למקרא הטיוטה של מאמרי. האחריות לתוכנו חלה, כמובן, עלי בלבד.

2 ראה: י"ר מלכו, 'איש האשכולות ר' יעקב כולי — גדול הסופרים ביהודית-ספרדית, בעל האנתולוגיה מעם-לועז משפחתו, חייו ותקופתו', אוצר יהודי ספרד, ה, תשכ"ב, עמ' 80-94.

3 פרטים נוספים על 'מעם לועז' ודרך חיבורו, ראה במאמרי: 'הטראנספורמאציה של הסיפור התלמודי ב"מעם לועז"', פעמים, 7 (תשמ"א) עמ' 35-38.

4 ש' ירושלמי (קרויזר), 'בשער ההיכל', ר' כולי, ילקוט מעם לועז, ספר בראשית, פרשיות בראשית-וירא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 8.

5 ראה: י' כולי, שם, עמ' לג.

נשים', מאת סבוֹזֶקְנו, ר' משה אבן חביב. באחת השאלות המובאות בסוף הספר נשאל ר"י כולי על אדם מישראל, שבא מערי אשכנז, ונתן גט לאשתו:

ומיום בוואו לקושט' החזיק עצמו בשם נפתלי רק שהאשכנזים המתגוררים פה העירה ואנשים בה מעט לפעמים היו קורין אותו הירש ולפעמים נפתלי. וכשעת הציווי לסופר לכתוב גט ולעדים לחתום גלה סודו כי שמו מיום הולדתו באשכנז הוא צבי ובבואו לקושט' לא הונח לו בשם זה כדי שלא יאמרו שהוא מכת המאמינים ולכן החזיק עצמו בשם נפתלי.⁶

ניסוח השאלה הנ"ל יש בו כדי להעיד עדות נוספת על מה שידוע מכבר, דהיינו שבקהילה היהודית בקושטא היתה עוד בשנות העשרים למאה ה-18 עוינות לא מעטה כלפי כל גילוי של זיקה גלויה לשבתאות. אולם התשובה הארכנית והמלומדת של ר"י כולי אין בה כדי ללמד על יחסו לשבתאות, וכל-כולה עוסקת אך ורק בביסוס הטענה, שאפשר במקרה הנדון להסתפק בנתינת גט אחד.

לשם חיבור 'מעם לועז' לבראשית ולשמות בלבד השתמש ר"י כולי בלמעלה ממאתיים מקורות, ולא פסח גם על ספרים שבתאיים. האם בדיקת המקורות, שהוא השתמש בהם לכתוב חיבורו, עשויה לשפוך אור על השקפותיו? אף כאן התשובה אינה פשוטה כלל ועיקר. בהקדמתו העברית לספרו רושם ר"י כולי רשימת מקורות נבחרת, ומן הראוי להביאה בשלמותה:

מעשה חפמים. זו היא ששנינו אל תסתכל בקנקן כי לא דבר רק [!] הוא מכס מימיו מן המקדש המה יכנסו חכמי ישראל. הלא ימצאו שרשו פתוח אלי מים התלמוד מילי דאגדתא עם פרש"י ותוספות ואשר המה כתובים במדרש רבה עם חדושי הר"ב יפה תואר. תנחומא מכילתא. ספרא. ספרי. ילקוט. פרקי רבי אליעזר. וכמה מאמרים ופשטים ומעשיות ותוכחות מוסר הנמצאים בספר הזוהר ובתיקונים וזוהר חדש. תרגום יונתן בן עוזיאל. וש"י ומפרשיו. הרא"ם וביאורי מהרא"י בעל תרומת הדשן וצידה לדרך ושאר מפרשים. הראב"ע. הרמב"ן. רבינו בחיי. רד"ק. רלב"ג. בעל העקידה. ספר החינוך. טעמי המצות. לקח טוב. מהר"י אבראבאנל. מהר"ם אלשיך. תולדות יצחק. צרור המור. חן טוב. כד הקמת. שני לוחות הברית. עולת שבת. דרשות הראנ"ח. מהרי"ט. כלי יקר ועוללות אפרים. כלי חמדה וכלי יקר וכלי פז. עמק ברכה. חסד לאברהם. ילקוט ראובני. כסף נבחר וכסף מזוקק. זרע ברך ח"א וח"ב. לב אהרן. עמודיה שבעה. אזני יהושע. עשרה מאמרות. אמרי נועם. אהבת עולם. דברי שלום. שמע שלמה. תפארת הגרשוני. שפתי כהן על התורה. יפה עיניים ויפה מראה ויפה יענף. בינה לעתים. אש דת. דת ודין. משכנות יעקב. פני שלמה. פרשת

6 ר' משה אבן חביב, ספר עזרת נשים, קושטא תצ"א, דף קח ע"א. על דמותו של ר"מ אבן חביב ראה: מ' בניהו, 'מעמדה של התנועה השבתאית בירושלים', ספר היוכל לכבוד שלום בארון, 3, ירושלים תשל"ה, עמ' נו ואילך.

דרכים. גל של אגוזים. מבקש ה' למהר"ש חאג"ז. ספר יוחסין. שלשלת הקבלה. ספר הישר מביאים דבריו הר"ב יפ"ת והילקוט בכמה דוכתי ונקרא שמו דברי הימים של משה. יוסף ן' גוריון שמביאים דבריו הרמב"ן ור' בחיי. אמרי בינה וילקוט חדש של דרשות מרן זקני מהר"ם ן' חביב כ"י. חופת אליהו דרשות מהר"ר אברהם היכני כ"י. שוב באו לידי שלשה ספרים עץ החיים ומקראי קדש ויוסף לקח מהרב המופלא שבסנהדרין כמוהר"ר חיים אבולעפייא נר"ו וכמה מפרשים אחרים הנמצאי' אצלינו יחד כולם אסיפת זקנים אקבצם ועמדם על עמדם ואפיצם בישראל. וכמה דינים מהרמב"ם והטור עם חדושי הפוסקים האחרונים כל אלה חברו ועלו ובאו אין מחסור כל דבר הכל בכתב יבא כבוד ישראל.⁷

ברשימת מקורות זאת, המעידה על היקפו האנציקלופדי של 'מעם לועז', בולט במיוחד — וא' יערי כבר העיר על כך* — שמו של אברהם היכני,⁸ שהיה אחת הדמויות הבולטות ביותר במחנה השבתאי. ש"ץ מינה אותו לאחד ממלכי ישראל, וגם לאחר שהוא, ש"ץ, המיר את דתו, עמד היכני בראש המאמינים בו. אמנם המתנגדים לשבתאות לא החרמוהו כליל, ואף-על-פי-כן שיבוץ ספרו ברשימת המקורות שציטטנו לעיל מעורר תשומת-לב. ר"י כולי מרבה להביא מדבריו על-פי כתב-יד בשם 'חופת אליהו', שאינו ידוע לנו משום מקום אחר, אך אין בדברים רמזים שבתאיים, ואולי אלו דרשותיו מתקופתו הטרומ-שבתאית. נדגים זאת:

<p>קי אאון קי משה רבינו סי לו ארוגו אה ישראל די נומברואדו דיל שי"ת קי דימאנדין אינפריסטאדו מא אילייוש אמושטראב'אן קומי קינו קיריאן טומאר אי דיזיאן פור טענה קינו קירין לייב'אר קארגה פור קאמינו מא טאנטה פואי לה גראסייא קי דיו איל שי"ת אה ישראל אין אוג'וש די לוש מצריים אה טאנטו קי פור</p>	<p>כי אע"פ שמשא רבנו ביקש מישראל בשם ה' שישאלו כלי כסף וכלי זהב, אבל זה מראה כי הם לא היו רוצים ליקח מחמת טורח הדרך. ולכן נתן הקב"ה חן העם בעיני מצריים שהיו משאילים להם</p>
--	--

7 ר"י כולי, 'הקדמת המסדר', ספר מעם לועז לבראשית, קושטא ת"צ, דף ב (לפי המספור שלי: ל"ל).

8 א' יערי, 'אאון [משה] ד[וד]', משכיות לבב', קרית ספר, ז, תרצ"ג-תרצ"ד, עמ' 271-274.

9 ש' ירושלמי (קרויזר) העתיק את דברי ר"י כולי במהדורתו העברית של 'מעם לועז' ולשמו של אברהם היכני הוסיף את התיבה: ה"ו (השם יחיהו וישמרהו), שאינה מופיעה במהדורה הראשונה של 'מעם לועז' ובכמה מהדורות אחרות שבדקתי. וראה: י' כולי (הערה 4, לעיל), עמ' 1. היכני נפטר, כפי שהוכיח גרשם שלום. בסוף שנת 1681, או ביאנואר 1682. ראה: ג' שלום, 'שני מקורות חדשים לידעת תורתו של קארדווי, ספר היובל לשינאוור זלמן שזר, ירושלים תש"כ (ספונות ג-ד), עמ' דמח.

פואירשא ליש איב'אן דאנדו כלים די בעל כרחם וכך התעשרו בני ישראל.¹¹
אורו אי די פלאטה.¹⁰

באותה רשימת מקורות נזכרים עוד שלושה ספרים מאת ר' חיים אבואלעפייא: 'עץ חיים', 'מקראי קודש' ו'יוסף לקח'. לאחרונה, עמדו ר' תשבי ור' ברנאי על זיקתו של ר"ח אבואלעפייא לשבתאות ולחלקו בספר 'חמדת ימים'.¹² ר' תשבי הוכיח, כי תלמידיו, שפעלו בהשראתו, פרסמו את 'חמדת ימים', אשר אחת ממטרותיו היתה 'זירוז התעוררותו של עם ישראל לתשובה רבה ומתמדת לשם הבאת הגאולה במהרה בימיהם בהתגלותו השנייה של שבתי צבי, שמחמת עוונות הדור לא הצליח להשלים את יעודו בהופעתו הראשונה'.¹³

ב'מעם לועז' גופו מביא ר"י כולי מדבריהם של שבתאים אחרים, גם אם ספריהם לא הוזכרו ברשימת מקורותיו. אחד הבולטים שבהם הוא ר' בנימין בן אליעזר הכהן ויטלי, שהחזיק באמונתו השבתאית ונתן לה ביטוי בספרו 'אלון בכות' על איכה,¹⁴ אבל ר"י כולי לא נטל מתוך ספרו של ויטלי מובאות, שיש בהן זיקה לשבתאות.¹⁵ עוד מביא ר"י כולי דברים שבעל-פה בשם ר' שמואל פרימו, שהיה סופרו של שבתי צבי וממנהיגיה הבולטים של השבתאות לאחר מאסרו של ש"ץ בגאליפולי. שמואל פרימו אמנם חזר בו בגלוי מאמונתו השבתאית ולא הצטרף לכת הדונמה, שימש כרב בית-הכנסת 'האפולי' ונתמנה לאב בית-דין באדריאנופול, אך בסתר החזיק באמונתו והפיץ אותה בין תלמידיו הקרובים לו ביותר.¹⁶ גם במובאה מתוך דברי פרימו, המופיעה ב'מעם לועז', אין רמזים שבתאיים.

סאב'ריש' קי איל רב רבי שמואל פרימו ז"ל דיזיאה קי איסטו סי ארימידייא קון אקיל קואינטו די רבי חנינא בן דוסא קי פאסו און אומברי פור סו קאזה אי סי אולביידו אונאש קואנטאש גאליינאש אי לאש פואי ריגינדו די בואין מודו קי לוש

ואמר רבי הר"ר שמואל פרימו ז"ל כי הדבר יוסבר על פי המעשה המסופר בגמרא על רבי חנינא בן דוסא שאדם אחד עבר ושכח בביתו כמה תרנגולים, ור' חנינא היה מטפל בהם יפה, והביצים הדגיר ע"י התרנגולות, וכך יצאו

10 י' כולי, מעם לועז לשמות, קושטא תצ"ג, דף סה ע"ב.

11 י' כולי, ילקוט מעם לועז לשמות (תרגם ש' ירושלמי-קרויזר), א, ירושלים תשכ"ז, עמ' קצח.
12 י' ברנאי, 'הישוב היהודי בארץ ישראל בין השנים ת"ק-תקל"ז (1740-1777) וקשריו עם התפוצות', עבודה לשם קבלת התואר ד"ר של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ה, עמ' 189-200; י' תשבי, 'הנהגות נתן העזתי, אגרות רבי משה זכות ותקנות רבי חיים אבואלעפייא בספר "חמדת ימים"', קרית ספר, נד, תשל"ט, עמ' 609-610; י' ברנאי, 'לתולדות השבתאות באימפריה העות'מאנית', פעמים, 3 (תש"ם), עמ' 59-71.

13 י' תשבי, שם.

14 ראה: ג' שלום, חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי, ירושלים תרצ"ח.

15 שילוב מעניין של מובאות מתוך 'חופת אליהו' ו'אלון בכות' ראה: י' כולי (הערה 11, לעיל), עמ' תט-ת.

16 ראה: ז' שור, סופרו של משיח — לתולדותיו של שמואל פרימו, מזכירו של שבתאי צבי, ירושלים תשל"ל.

גואי'בוש קי פאריאן לוש איב'א אפרוחים ומכרם ובדמים קנה גדיים אקוג'נדו אי לוש איסנטאב'ה סוב'רי וכבשים. ולימים כשעבר אותו אדם איליוש אי סאליירון פוליווש אי וביקש תרנגולותיו, מסר לו ר' חנינא אזיינדוסי מונג'וס לוש וינדיוו אי קון סו דינירו מירקו אונאש קואנטאש קאב'ראש אי קון טיימפו וינו איל פאטרון בישקאנדו סוס גאליינאש אי לי אינטריגו רבי חנינא אונה שומא גראנדי די קאב'ראש¹⁷

הסיפור עצמו אינו, כמובן, יצירה של שמואל פרימו,¹⁹ אך הוא הפכו למעין משל, שעניינו המתנות הרבות שעתידות אומות-העולם להעניק למלך המשיח כתמורה כפולה ומכופלת למתנות שהעניק יעקב בשעתו לעשו.²⁰ במקום אחר ב'מעם לועז' מביא ר"י כולי סיפור שבח על ר' יהודה שראף,²¹ שהיה מחסידי שבתי צבי ולאחר מותו עמד בראש המרכז השבתאי באיטליה, יחד עם משה פיניירו, מאיר רופא ושמואל דה פאס.²² אפשר שר"י כולי שמע סיפור זה בחוגי שמואל פרימו, שהיה תלמידו של ר"י שראף. מכל מקום גם בסיפור זה, שנמסר מן השמועה, אין שום רמז שבתאי.

אמונה נלהבת בגאולה

יכולנו להניח, כי בדיקת דבריו של ר"י כולי על הגאולה לעתיד לבוא עשויה לחשוף טפח נוסף מיחסו לשבתאות. אלא שגם המסקנות של בדיקה זו אינן חד-משמעיות. לא רק על פי דבריו ב'מעם לועז', כי אם גם על-פי מקורות אחרים, הוא מצטייר כאדם חדור להט משיחי עמוק. בהקדמה לספרו של ר"י רוזאניס, 'משנה למלך', שאותו ערך וסידר לדפוס, כותב ר"י כולי:

מי חכם ויבן מתי קץ הפלאות ואת דבר המלוכה לא הגיד הנה היא לוטה בעלמא דאתכסיא ונעלמה מעיני כל חי נשאל לחכמים ולא פרשוהו ואף דניאל בהוא מניינא מנה וטעה. הנה עם בני ישראל נאנחים ונאנקים קס"ד דאליהו לא אתי

17 " כולי (הערה 7, לעיל), דף קע ע"ב.

18 " כולי, ילקוט מעם לועז לבראשית, פרשיות חיי שרה — ויחי, ב (תרגם ש' ירושלמי-קרויזר), ירושלים תשכ"ח, עמ' תרכד.

19 הסיפור במקורו, ראה: בבלי תענית כח ע"א.

20 על ההקשר הסיפורי, לפני הבאת דבריו של ש' פרימו, ראה: " כולי (הערה 18, לעיל), עמ' תרכג-תרכד.

21 ראה: " כולי (הערה 18, לעיל), עמ' תרכח-תרכט.

22 ראה: הערך 'שבתי צבי' (מאת ג' שלום), האנציקלופדיה העברית, לא, עמ' 446.

משיח נמי לא אתי צעוק יצעק אני ואמי נשבינו לבין הגוים פגיעתן רעה. ראה ה' והביטה אין לך פדיון שבויים גדול מזה זכור נא את בנך את יחידך רוח אפינו משיח ה' מלך אסור ברהטים מחולל מפשענו הנדחה מפני השעה.²³

בדברים אלה משתקפים רמזים לחישובי-קץ שנתבדו. נאמר בהם שהנביא דניאל טעה במניינו, אך גם אם עולה מהם תחושה של צער ואכזבה, אין להיחפז ולראות כאן ביטוי לעמדה אנטי-שבתאית. דווקא בדברי הסיום נוקט הכותב לשון, שאין למצוא דוגמתה בכתבי המתנגדים לשבתאות. אפשר כי דבריו על 'משיח ה', מלך אסור ברהטים (שה"ש ז: ו), מחולל מפשעינו (יש' נג: ה), הנדחה מפני השעה, מכוונים לש"ץ.²⁴

הגאולה היא, כאמור, אחד הנושאים המרכזיים ב'מעם לוועז'. הפרקים העוסקים בהגדה של פסח' משופעים תיאורים של ימות-המשיח. להלן יובא אחד הקטעים הללו, שבו ניתן ביטוי בלתי-מסויג לאמונה בגאולה העתידה לבוא. שלא כמו בדברי ההקדמה של ר"י כולי ל'משנה למלך', שהובאו לעיל, יש בדבריו כאן חיוב ללא-תנאי של בשורות משיחיות:

ואע"פ שיש הרבה שנים שאנו שרויים בגלות הזה, אין אנו מתיאשים ח"ו. אלא אדרבא, יש לנו אמונה חזקה, כי כשם שאנו יושבים בליל פסח זה ואומרים ההגדה ומספרים על המרירות והעבדות שהיו לנו שם, כן אנו מקוים לספר ולדבר בשעה שיבא המשיח. ואז אגיד כי עניתי מאד, שהייתי שרוי בגלות והיו לי הרבה רעות בגלות, וחשכתי כי כל הנבואות של הנביאים וההבטחות הם כוזב ח"ו. וזה שאמרת: כל האדם כוזב, לכל מי שאמר שיבא משיח ונהיה גאולים, כי הייתי בגלות במצב ביש כזה שכל אחד שאמר לי שאגאל אמרתי לו שהוא מכזב, כי הגלות היה נמשך כל כך שכל יום נחשב לי לשנה. ולכן נדמה לי כי הם מכזבים. אבל עכשיו אני רואה שכל מה שאמרתי היה אמיתי ועכשיו הרי אני כאילו מספר

אי אאון קי איי מונג'וס אניוס קי איסטאמוש אין איסטי גלות נו מי דיזאספירו חס ושלום סי נו אדרבא טינגו אמונה פ'ירמי קי אסיגון איסטאמוס אגורה אין איסטה נוג'י די פסח דיזיינדו לה הגדה אי קונטאנדו איל קואינטו קי מוס פאסו אין מצרים אי לאס אמארגוראס אי לה איסקלאבידאד קי פאסימוס אליי אנסי אספירו קי אבלארי אי קונטארי אין טיימפו ונידירו קואנדו וירנה נואיסטרו משיח. קי איסטונסיס מי אסינטארי אה קונטאר דיזיינדו יו איסטאבה קון פרוביזה מונג'ה אי פאסימוס מונג'וס מאליס אינל גלות. אה טאנטו קי מי אקורדארי די לו קי דיזיאה קי טודאס לאס נבואות אי הבטחות די לוס נביאים סון מינטירוואס חס ושלום. אי אסטו איס לו קי דיזי אני אמרתי בחפזי

23 י' רוזאניס, משנה למלך, קושטא תצ"א, סוף ההקדמה לספר.

24 העירוני על כך, בטובם, פרופ' ג' שלום ו' תשכ"ו.

כל האדם כוזב. קירי דיזיר קואנדו וירנה איל משיח אי סירימוס סאלבוס איסטונסיס מי אקודרארי די לו קי יו דישי אין מי גלות קי טאן אקורידו איבה החטא.²⁶

די און מאל אה אוטרו אה טאנטו קי דיזיאה קי טודה לה ג'ינטי קי מי דיירון בשורה קי טינגו די טינר בין מי אבלארון מינטירה קי איסטאנדו איניל גלות איסטו קומו און דישפאסיניסיאדו אי קאדה דיאה מי פאריסי און אנו אי פור איסטו מי פאריסיאה קי מי אבלארון מינטירה. מא אגורה ב'יו קי טודו לו קי מי דיש'ירון סי אפי'רמו אין מי. קן קי בכלל די מי הבטחה קי טינגו איניל ש'י'ת איס קי דיזדי אגורה אאון קי איינדה איסטו אין גלות מי פאריסי קומו קי לו איסטו מיראנדו אקיל דיאה די לה גאולה קי מי אסינטארי אה קונטאר טודאס לאס אבלאס קי דיגו אגורה. אי איסטו איס פור סיר מי הבטחה פ'ירמי קי לו טינגו פור מוי סיגורו קי אנסי סירה קי טודוס לוס בייניס קי מוס דיש'ירון לוס נביאים קי אוימוש די טינר סי אפי'רמארן אין נוזוטרושו. סי נו קי טודו איסטו דיקולגאדו אין לה תשובה קי קואנטו טורנאמוס אין תשובה די אלמה אי די קוראסון אי מוס אליש'אמוס די פיקאדו סירימוש ריגמידוס סין דוב'דה.²⁵

דברים הללו נתן ר"י כולי ביטוי ציורי מאוד לאמונתו היציבה והבלתי מעוררת בביאת המשיח. הדבר בולט במיוחד בניסוח המקורי בלאדינו, כי תרגומו של ש' ירושלמי (קרייזר), על אף מעלותיו, הוא לעתים חופשי למדי ונוטה לקיצור. את דבריו האחרונים, לדוגמה, אני מציע לתרגם כך:

אף-על-פי שעדיין אני בגלות, נדמה לי שאני רואה את יום הגאולה, שבו אשב לספר את הדברים שאומר אני עכשיו, וזאת בגלל ההבטחה²⁷ היציבה שיש לי, ובטוחני שכך יהיה, וכל הטובות שאמרו לנו הנביאים יגיעו לידינו ויתקיימו בנו. אלא שהכל תלוי בתשובה, וכאשר נחזור בתשובה בלב ובנפש ונתרחק מן החטא, ניגאל ללא ספק.

דברים אלה אינם עומדים בניגוד לאמונה הנורמטיבית, ואף-על-פי-כן, ובמיוחד על הרקע ההיסטורי-הרוחני שבו נכתבו הדברים, מתעוררת השאלה: מי הם 'טודה לג'ינטי קי מי דיירון בשורה' ('כל האנשים, שבישרו לי בשורה')? ולמי הוא מתכוון בכתבו: 'מי פאריסיה קי מי אבלארון מינטירה. מא אגורא ב'או קי טודו לו קי מי דיש'ירון סי אפי'רמו אין מי' ('היה נדמה לי ששיקר לי, אבל עכשיו אני רואה שכל מה שאמרו לי התקיים בי')?²⁸ ר"י כולי לא פירש את דבריו, והם נראים סתומים בעינינו;

25 י' כולי (הערה 10, לעיל), דף צד ע"ב. 26 י' כולי (הערה 11, לעיל), עמ' רעז-רעז.

27 'הבטחה' באה במקור בעברית, אך במובן ביטחון.

28 שתי הפסקאות האחרונות הן בתרגומי – ל"ל. על דרכו של ש' ירושלמי בתרגום הספר, ראה מאמר (לעיל, הערה 2), עמ' 43.

הוא גם סילק מהם כל רמז לנביאי־שקר ולבשרות מוטעות. אמונתו הדוחקת הביאה אותו לתאר את העתיד החזוי בלשון הווה. הניסוח בגוף ראשון, הבולט עוד יותר במקור בלאדינו, כמו מדגיש את אמונתו בכך, שהוא עתיד להיות נוכח בקרוב בהגשמת הנבואה המשיחית. הדרך עצמה נהירה לו: הכל תלוי בחזרה־כתובה בלב ובנפש.

רעיון התשובה כאמצעי לקרב את ימות־המשיח חוזר ומופיע במקומות אחרים ב'מעם לועז', כמו בדברים שלהלן:

וכל הרע שאנו סובלים בגלות הוא כי אין אנו קוראים אל ה' בכל לבנו, שאם אנו חוזרים בתשובה שלמה וגמורה ודבקים בדרכים הישרות של ה' בודאי לא היינו חוששים משום אומה. והראיה שהרי אי אפשר להיות צרה גדולה ממנה ובכל זאת כשצעקו בני־אל השי"ת הוא ענה לנו מהר מאד. ועד אז היינו בעצמנו אשמים, כי לא קראנו לו בכל לבנו. וכן בגלות המר הזה הדבר תלוי בידנו, שאם נגמור אומר להידבק בה' אין אנו חוששים מבני אדם, שאם הוא עמי, הכל עושים רצוני ועוזרים לי ה' לי בעוזו ואני אראה בשונאי, שאפילו אלה שהיו שונאי עומדים עכשיו לצידי, כי כן אומר הכתוב: ברצות ה' דרכי איש גם אויביו ישלים עמו (משלי טז ו').³⁰

טודו איל מאל קי טינימוס אין איסטי גלות איס פורקי נו לייאמאמוס אה ה' קון טודו נואיסטרו קוראסון קי סי טאל מוס דיטירמינאמוס אה טורנאר אין תשובה קומפלידה אי ג'וסטה אי איסטאר אפיגאדוס קון לוס קאמינוס דיריגוס דיל דייו סיירטו קי נו טיניאמוס נינגון מיידו די לוס פואיבלוס והראיה די מצרים קי מאס אנגוסטייאי קי אקיליאי נו פואידי אביר אי קואנטו מוס דיטירמינימוס אי איסקלאמימוס דילאנטרי די איל שי"ת מוס ריספונדייו מוי פריסטו אי איל טיימפו קי איסטובימוס אליי נזוטרוס לו קאבזימוס קון נואיסטראס מאנוס שיינדו נו אודרינאבאמוס אוראסיון קון ג'וסטידאד סיגון איס איל אובליגו לו מיזמו איס אגורה אין איסטי גלות קי איסטא דיקולגאדו אין נואיסטרה מאנו

קי קואנטו מוס דיטירמינאמוס די איסטאר אפיגאדוס קון איל דייו נו מוס איספאנטאמוס די בן אדם קי שיינדו אין איסטא קון מי טודוס סי אזין מיס אלייודאדורים אי מיס אמיגוס אי ייו לו בירי איסטו אין מיס אינימיגוס קי אאון קי מי אבוריסיאן די אנטיס סי אזין די מי באנדה אי איסטאן אין מי אלייודא קי אנסי דיזי איל פסוק ברצת ה' דרכי איש גם אויביו ישלים אתו.²⁹

שני רעיונות מרכזיים ניכרים בדברים המובאים לעיל: (א) הגאולה טרם באה בגלל אשמתו הקולקטיבית של הציבור כולו. אילו דבקנו בדרכי־השם, באמת, היינו ודאי נענים. (ב) בוא הגאולה תלוי בנו. אם נתפלל כראוי, יבוא הקץ לגלות. לא בקטע

29 י' כולי (הערה 10, לעיל), דף צה ע"ב.

דלעיל ולא בשום מקום אחר ב'מעם לועז', אין למצוא אפילו מלה אחת בגנות מחשבי־הקץ, מבשרי הבשורות למיניהם או משיחי השקר, אולם התפיסה המשיחית שבה דוגל ר"י כולי היא נורמאטיבית והוא יוצא בחריפות כנגד ההשקפה המבטלת את התוקף הנצחי של המצוות והמועדים, כפי שמראים דבריו הבאים:

קי סיירטאמינטי לוס מועדים אי לאס שהרי בודאי לא יתבטלו לעולם לא מצות די לה ליי סאנטה נו סי באלדארן המועדים ולא אחת ממצוות התורה. נונקה. אי נינגון נביא טירנה אודרין די ושום נביא אין לו רשות לא להוסיף ולא פוגאר ני מינגואר די לו קי מוס לגרוע ממצוות ה'.³² אינקומינדו איל שי"ת פור מאנו די משה רבינו קי אקיליו נו סי מיניאה נונקה.³¹

המבקש לראות בר"י כולי אדם שהיה קרוב אל חוגי השבתאים המתונים, שפעלו אחר מות שי"ץ, יגרוס כי הדברים דלעיל משתלבים יפה בתפיסה של פלג בשבתאות, שקיים ערכים דתיים מקובלים וטיפח את הציפייה לימות־המשיח בדרך של תשובה, מעשים טובים ולימוד התורה.³³

ייאמר בסיכום, ששתיקתו המוחלטת של ר"י כולי בכל הנוגע ישירות לשבתאות אינה מלמדת על התנגדותו לה. הוא לא חחרים ספרים שבתאיים, אולם רעיונות פורצי־גדר לא הסתננו אל ספרו. אפשר שהיה מקורב לחוגו של ר' חיים אבואלעפיא, אם לשפוט על־פי הכבוד וההערצה שהוא מביע כלפיו בהקדמתו העברית ל'מעם לועז'.

את דברי הסיום שלו בהקדמתו ל'משנה למלך' לר"י רחאניס (מלך אסור ברהטים מחולל מפשעו הנדחה מפני השעה) אין למצוא, כאמור, בספריהם של המתנגדים לשבתאות, וייתכן שר"י כולי ביקש לרמוז בכך לשבתי צבי. גם בהכרעתו החיובית והבלתי־מסויגת בדבר הבשורות המשיחיות אפשר לראות רמז ליחסו האוהד כלפי השבתאות. הוא דחה לחלוטין השקפות אנטינומיסטיות, שביקשו לערער את התוקף הנצחי של תורת־ישראל, המצוות והמועדים, אך עם זאת נראה, שקלט רעיונות אחרים, שקנו להם אחיזה בקרב הפלג השבתאי המתון. דומה, כי אמונתו הדוחקת בגאולה הקרובה שימשה קרקע נוחה לכך, והיא משקפת אקלים רוחני מסוים בדורו.

30 יי כולי (הערה 11, לעיל), עמ' רפ.

31 יי כולי (הערה 10, לעיל), דף עט ע"ב.

32 יי כולי (הערה 11, לעיל), עמ' רמ.

33 ראה: יי תשבי, 'על משנתו של גרשם שלום בחקר השבתאות', נתיבי אמונה ומינוח, רמת־גן, 1964.